

Міністерство освіти і науки України

Кам'янець – Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота

(бакалавра)

з теми « **Порівняльна характеристика пам'яток чорноліської та
ранньогальштатської культур**»

Виконала: студентка IV курсу

групи Ist2 – В 15

спеціальності 6.020302 «Історія»

денної форми навчання

Сніховська С.Й.

Керівник: **Гуцал А.Ф.**

Рецензент: **Гуцал А.Ф.**

Кам'янець – Подільський, 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія дослідження.....	7
РОЗДІЛ 2. «Гальштатизація» Дністро-Серетського межиріччя кінця II – початку I тис. до н.е.....	13
2.1. Особливості археологічної культури Гава-Голігради.....	13
2.2. Характеристика пам’яток культури канельованого гальштату Кишинів-Корлатень.....	18
РОЗДІЛ 3. Специфіка історико-культурного розвитку культури Козія-Сахарна.....	23
3.1. Еволюція назви та передумови об’єднання груп пам’яток Сахарна-Солончени і Стойкани-Козія в єдину археологічну культуру.....	26
3.2. Базові критерії розвитку культури Козія- Сахарна	30
РОЗДІЛ 4. Характеристика пам’яток чорноліської культури.....	37
4.1. Дніпровський локальний варіант.....	40
4.2. Дністровський культурний центр.....	46
4.3. Вплив ранньогальштатських традицій на комплекс матеріальної культури класичного Чорнолісся.....	54
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	

ВСТУП

Передскіфський період Південно-Східної Європи став своєрідною хронологічною та культурною межею між епохами бронзи та раннього залізного віку. Специфіка цього етапу історії віддзеркалюється передусім у процесі культурної та міжетнічної комунікації. Такі взаємозв'язки територіально та культурно відособлених племен, найімовірніше, були пов'язані із впливами на східноєвропейський культурний розвиток як конструктивних, так і деструктивних факторів.

Як виявилось, це був сприятливий період для обміну, переймання культурних традицій, що повною мірою відобразилося у матеріальній культурі. До дестабілізуючих чинників культурного розвитку цього переломного періоду потрібно віднести надмірне перенаселення, нестачу земель на території Балкан та Подунав'я, зміну клімату та географічного середовища, наростання військової загрози з боку кочівників.

Фракійці-землероби – вихідці із Балкано-Дунайського регіону за таких умов були позбавлені засобів до існування і змушені шукати родючі землі, сприятливі для ведення господарства. Мігруючи із південного заходу, тобто із Середньодунайського та частково із Нижньодунайського регіону на північ і північний схід (території сучасних Молдови, південно-західної Румунії, Болгарії, Югославії, Банату), носії гальштатських культур, не зустрівши опору місцевих племен, встановили військову, економічну та культурну гегемонію на теренах Південно-Східної Європи, яка із перервами тривала включно до V ст. до н.е.

Специфіка терміну «гальштатизація» визначається тим, що він відображає активні взаємозв'язки між автохтонними культурами Дністро-Серетського межиріччя та культурними утвореннями, що сформувалися у лоні Балкано-Дунайського культурногенетичного центру. Також використаний термін є підтвердженням активізації міграційних хвиль із Середнього Подунав'я в період пізньої бронзи – початку раннього залізного віку.

Примітно, що гальштатська матеріальна культура, і в тому числі кераміка була еталонною не лише у Карпато-Дунайському регіоні. Орнаментальні мотиви і морфологія гальштатського посуду вдало поєднувалися із місцевими традиціями керамічного виробництва. Такий синтез можна простежити на прикладі культур Гава-Голігради, Кишинів-Корлатень, Козія-Сахарна. Остання ж у свою чергу чинила значний вплив на чорноліську культуру, переважно пізнього етапу розвитку.

Актуальність теми обумовлюється тим, що багато аспектів, які пов'язані із дослідженням гальштатських культур, їх міжкультурними контактами потребують ґрунтовного аналізу і уточнень. На наше глибоке переконання, на сьогодні актуальною і необхідною є розробка критеріїв розвитку вказаних культур, яка дозволить виділити їх ідентифікуючі ознаки, тобто хронологію, ареал поширення, витоки та інші. Базові критерії розвитку мають ґрунтуватися не на гіпотезах дослідників, а на об'єктивному аналізі матеріальної культури. Хронологічні межі більшості гальштатських культур є нестійкими, тобто не мають належної аргументації.

Не менш важливою і актуальною є проблема визначення ступеню впливу культури Козія-Сахарна на пізнє Чорнолісся, оскільки довгий час цей аспект нівелювався і замовчувався вітчизняними дослідниками.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі виявлених археологічними експедиціями матеріалів та ґрунтовних публікацій сформувати цілісну картину еволюції ранньогальштатських культур, піддаючи сумніву систему історико-культурних інтерпретацій, введenu у науковий обіг попередніми дослідниками.

У процесі виконання бакалаврської роботи нами визначені такі основні **завдання**:

- охарактеризувати особливості розвитку культур Гава-Голігради та Кишинів-Корлатень;
- простежити еволюцію назви культури Козія-Сахарна;
- визначити ідентифікуючі критерії розвитку культури Козія-Сахарна;

- з'ясувати особливості матеріальної культури, побуту та походження чорноліської культури середньодніпровського та дністровського локальних варіантів;
- ідентифікувати гальштатські культурні компоненти в археологічних комплексах класичного Чорнолісся.

Об'єктом дослідження є археологічні культури епохи пізньої бронзи – раннього заліза, що локалізуються на території Дністро-Прутського, Пруто-Серетського та Дністро-Дніпровського межиріччя.

Предметом дослідження є старожитності ранньогальштатських культурних утворень (Гава-Голігради, Кишинів-Корлатень та Козія-Сахарна) та артефакти чорноліської культури.

Хронологічні межі роботи охоплюють XII – першу половину VIII ст. до н.е. Нижня хронологічна межа визначає час першої міграційної хвилі із Середнього Подунав'я, яка сприяла поширенню специфічних культурних традицій на території Дністро-Серетського межиріччя, що стали визначальними для ранньогальштатських культур. Верхня хронологічна межа фіксує закріплення на вказаній території середньогальштатської культурної групи Басарабь-Шолданешти, яка чинила значний вплив на матеріальну культуру жаботинського етапу чорноліської культури.

Географічні межі визначаються ареалом поширення ранньогальштатських культур, тобто Дністро-Серетським межиріччям і територією розміщення чорноліських пам'яток – Дністро-Дніпровське межиріччя.

Методологія і методи дослідження. Під час виконання бакалаврської роботи нами використані методи емпіричного та теоретичного дослідження. До першого виду належать історико-порівняльний, історико-хронологічний та описовий методи. Спосіб теоретичного пізнання представлений гіпотетико-дедуктивним методом. Загальнологічні методи представлені теоретичним аналізом та синтезом.

Структура роботи. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, і нараховує 64 сторінки.

Практичне значення роботи – бакалаврська робота може бути використана студентами для написання курсових на індивідуальних науково-дослідницьких робіт.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на V та VI Всеукраїнських студентських археологічних конференціях «Археологія України: здобутки та перспективи», VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції Кам'янець – Подільського державного історичного музею-заповідника «Археологія і фортифікація України», у збірнику студентської звітної конференції.

ВИСНОВКИ

У результаті виконання бакалаврської роботи нами зроблені наступні висновки. Розвиток ранньогальштатських культур Дністро-Серетського межиріччя припав на переломний період, який характеризувався стрімкою трансформацією історико-культурних процесів, розширенням міжкультурних зв'язків, зміною традицій, які сформувалися у місцевому культурному середовищі і залишалися майже незмінними до кінця бронзового віку. Каталізаторами цих змін були міграції носіїв специфічних гальштатських традицій із Середнього Подунав'я на північ і північний схід, тобто середньодунайські племена переміщувалися на територію Лісостепової Молдови та Румунії.

Проблема походження, розвитку та міжкультурних контактів гальштатських археологічних культур у Дністро-Серетському межиріччі є сьогодні досить актуальною. Процес «гальштатизації» (впливу ранньогальштатських культур на місцеві культурні традиції) проявився, по-перше, у тому, що проникнення носіїв ранньогальштатських культур із Нижнього Подунав'я ознаменувало початок формування культур Кишинів-Корлатень та Гава-Голігради на території Дністро-Серетського межиріччя; по-друге, на вищезазначеній території відкрито значну кількість поселень, матеріальна культура яких демонструє риси аналогічні гальштатським; по-третє, поховальний обряд типовий для Балкано-Дунайського регіону (кремація в урнах або в ямах) превалює на пам'ятках канельованого гальштату Дністро-Серетського межиріччя; по-четверте, культурні традиції ранньогальштатських культур Гава-Голіград та Кишинів-Корлатень сформували субстратну основу для розвитку на цій території наступних культур вже орнаментального гальштату.

До орнаментального гальштату відноситься культура Козія-Сахарна, яка відрізняється від попередніх культур відсутністю на керамічному комплексі канельованих орнаментальних мотивів. Водночас кераміка цієї культури багата на врізну та штаповану орнаментацию. Еволюція назви культури

Козія-Сахарна налічує декілька етапів. Спочатку існувало дві археологічні групи молдовська Сахарна-Солончени та румунська Стойкани-Козія.

Об'єднання груп пам'яток Сахарна-Солончени та Стойкани-Козія в єдину археологічну культуру здійснила М.Т. Кашуба, яка, по-перше, систематизувала та інтерпретувала сахарнянські старожитності, виявлені попередніми дослідниками; по-друге, виявила принципово нові і яскраві матеріали під час дослідження у 90-х рр. XX ст. поселень Матеуць-Ла башне, Алчедар III та інші. Дослідниця аргументувала свою позицію тим, що пам'яткам типу Сахарна і типу Козія притаманні всі ознаки, які характеризують археологічну культуру. Проте, на наше глибоке переконання, аргументація М.Т. Кашуби потребує ще значних уточнень.

Не менш важливою і актуальною залишається проблема визначення ідентифікуючих критеріїв розвитку культури Козія-Сахарна, до яких найвірогідніше, мають належати хронологічний, територіальний та генетичний.

Таким чином, культура орнаментального гальштату Козія-Сахарна увібрала у себе не лише дунайські традиції, які проявилися в типах посуду як кухонного, так і столового призначення, речовому інвентарі, поховальному обряді. Значний вплив на цю археологічну культуру чинили і автохтонні культурні утворення, позбавлені канельованого орнаменту, проте багаті на штамповану, врізну та прокреслену орнаментацию. Такий синтез традицій виділяє Козію-Сахарну серед інших гальштатських культур і ускладнює роботу дослідників у напрямку хронології, генетичної та територіальної ідентифікації.

Цікавим явищем також залишається зв'язок Козії-Сахарни із чорноліською культурою, причому двосторонній, який, можливо, пов'язаний із обміном. Незважаючи на низку проблем, які спричинені недостатнім вивченням та недооцінкою внеску у розвиток Східної Європи культур із врізною та штампованою орнаментацией, культура Козія-Сахарна задавала тон територіально суміжним із нею та наступним археологічним культурам епохи

раннього залізного віку. І яскравим підтвердженням цього явища є середньогальштатська культура Басарабь-Шолданешти із специфічною хвилеподібною орнаментациєю типу “tremolo”.

Окрім ранньогальштатських старожитностей особливий інтерес у дослідників викликала матеріальна культура територіально суміжного культурного утворення, яке в археології прийнято називати чорноліською археологічною культурою. Чорноліська культура займає територію Дністро-Дніпровського межиріччя.

За допомогою порівняльно-типологічного аналізу матеріальної культури Чорнолісся дослідниками було встановлено, що формування старожитностей вказаної культури бере свій початок з епохи бронзи фінального етапу. Однак важливо розділяти ранній та класичний етапи розвитку чорноліської культури. На першому етапі простежується найбільший вплив білогрудівських традицій, однак уже на розвинутому етапі досить помітним стає вплив з боку ранньогальштатської культури орнаментального гальштату Козія-Сахарна.

Гальштатські впливи зокрема найбільше простежуються найбільшою мірою на столовому посуді, орнаментация і форми якого аналогічні сахарнянським. Запозичується чорнолісцями також технологія лощення і нанесення штапованого та врізного орнаментальних мотивів.

Рівень культурного та господарського розвитку її носіїв значно вищий за попередні автохтонні культури (тшинецько-комарівську, білогрудівську). Окрім землеробства значного розвитку у чорноліських племен досягає бронзоліварне виробництво, обробка каменю, кременю, кістки, виробництво кераміки, ткацтво та прядіння.

Високий рівень розвитку військової справи племен чорноліської культури демонструють укріплені поселення, побудовані уздовж річки Тясмин. На нашу думку, саме такі городища як Чорноліське, Суботівське, Тясминське, Калантаївське були адміністративними, політичними та культурними центрами носіїв чорноліської культури, слугували своєрідними «вогнищами»їх консолідації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. НА ІА НАНУ. Спр. 1987/58. Винокур І.С., Гуцал А.Ф. Отчет об исследованиях в зоне строительства Днестровской ГАЭС (многослойное поселение и предскифский могильник у с. Бернашовка) в 1987 г., 27 арк.
2. НА ІА НАНУ. Спр. 1979/30. Смирнова Г. И. Днестровская экспедиция по изучению памятников раннего железного века, Западноукраинская экспедиция Гос. Эрмитажа 1979 г., 19 арк.
3. НА ІА НАНУ. Спр. 1972/82 . Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Е. Отчет о раскопках селища I тис. у с. Бакота Каменец-Подольського р-на Хмельницької обл., 45 арк.
4. НА ІА НАНУ. Спр. 1974/90. Крушельницька Л.І. Звіт про стаціонарні і розвідкові дослідження ранньозалізного загону Дністрянської палеолітичної експедиції ІА АН УРСР за 1974 р., 41 арк.
5. НА ІА НАНУ. Спр. 1977/125. Крушельницька Л.І. Звіт про польові дослідження Дністрянської експедиції ІА АН УРСР та Інституту суспільних наук АН УРСР за 1977 р., 37 арк.
6. НА ІА НАНУ. Спр. 1978/30. Крушельницька Л.І. Звіт про польові дослідження Дністрянської експедиції в с. Непоротове Сокирянського району Чернівецької обл. у 1978 р., 34 арк.
7. НА ІА НАНУ. Спр. 2018/5. Старенький І.О., Левінзон Є.Ю. Звіт про археологічні розвідки в околиці села Баговиця та Бакотському археологічному мікрорегіоні Кам'янець – Подільського району Хмельницької області у 2017 р., 61 арк.

Література

8. Бандрівський М. Етнокультурна ситуація на заході України у постгавський час: Голіградська культура й пам'ятки Латорицької групи (проблеми хронології й періодизації) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2008. Вип. 12. С. 127 – 161.

9. Бандрівський М. Проблема Білогрудівки і Чорнолісся – реабілітація «культури українського гальштату» / М. Бандрівський // АДЛУ, 2005. С. 311 – 321.
10. Белозор В., Могилев А., Скорый С. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре // *Tyragetia.*, 2010. Вип. 4, № 1. С. 149 – 174.
11. Болтанюк П.А. Способи орнаментативної посуду чорноліської культури (за матеріалами досліджень з Кам'янець – Подільського замку) // Вісник Кам'янець – Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець – Подільський, 2011. Вип. 4. С. 442 – 453.
12. Вахтина М.Ю., Кашуба М.Т. Немировское городище в раннем железном веке: из опыта работы со старыми коллекциями // Исторические исследования, 2017. № 8. С. 45 – 72.
13. Гершкович Я. Суботівське городище: автореф. дис. ... канд. іст. наук // К.: ІА НАНУ, 2017. 33 с.
14. Гольцева Н.В., Кашуба М.Т. Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья (материалы раскопок 1978 – 1979 и 1989 – 1990 гг.). Тирасполь: Мако, 1995. 272 с.
15. Граков Б.Н. Ранний железный век. М.: МГУ, 1977. 235 с.
16. Гуцал А.Ф. Житло на Поділлі у X – VI ст. до н.е. // Наукові праці Кам'янець – Подільського державного університету (історичні науки). Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2005. Т. 14. С. 36 – 45.
17. Гуцал А.Ф. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп // Давня і середньовічна історія України: історико-археологічний збірник. Кам'янець – Подільський : Інформаційно-видавничий центр Кам'янець – Подільського державного педагогічного університету, 2000. С. 69 – 79.
18. Гуцал А.Ф. Черпаки Рудковецького городища і деякі питання хронології Чорнолісся на Дністрі // Археологія і давня історія України, 2017. Вип. 2. С. 107 – 117.

19. Гуцал В.А. Бернашівський могильник та культ голови у первісному суспільстві // Наукові праці Кам'янець – Подільського державного університету (історичні науки). Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 34 – 42.
20. Дараган М.М. Жаботинський етап раннього залізного віку Дніпровського Правобережного Лісостепу (за матеріалами Жаботинського поселення): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К.: ІА НАНУ, 2006. 19 с.
21. Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепроградской Правобережной Лесостепи: монография. К.: КНТ, 2011. 848 с.
22. Дараган М.Н., Кашуба М.Т. Аргументы к ранней дате основания Жаботинского поселения // *Revista Arheologica*, 2008. Вип. 4, № 2. С. 40 – 73.
23. Каменцеи Т. Предскифская эпоха в Восточной Венгрии // *Археология Венгрии. Конец II тыс. до н.е. – I тыс. н.е.* М., 1986. С. 139 – 153.
24. Кашуба М. Т., Смирнова Г.И., Вахтина М.Ю. Немировское городище: сто лет археологических исследований // *Древние культуры Евразии.* С-П., 2010. С 156 – 167.
25. Кашуба М., Дараган М. «Чудесные знаки» гальштаттского периода в Юго-восточной Европе и Северном Причерноморье // *Studia Arheologiae et historiae Antiquae.* Chisinau, 2009. С. 65 – 86.
26. Кашуба М.Т. «Другая» чернолесская культура Среднего Днестра по Л.И. Крушельницкой // *Stratum plus*, 1999. № 3. С. 369 – 388.
27. Кашуба М.Т. «Ускользящее» железо или переход к раннему железному веку в Восточном Прикарпатье // *Российский археологический ежегодник*, 2013. № 3. С. 233 – 257.
28. Кашуба М.Т. Дискуссия: гальштаттское домостроительство в Восточном Прикарпатье // *Ежегодник археологический*, 2012. С. 433 – 472.
29. Кашуба М.Т. Заметки о формировании среднегальштаттской культуры Басарабь-Шолдэнешть в Днестро-Прутском междуречье // *Миры, культуры, хронология*, 2000. С. 140 – 156

30. Кашуба М.Т. Культурно-историческое развитие лесостепного Днестро-Сиретского междуречья в начале I тыс. до н.э. (культура Козия-Сахарна) : дис. ... канд. ист. наук. С-П.: РАН, 2000. 414 с.
31. Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // *Stratum plus*, 2000. Т.3. С. 241 – 488.
32. Кашуба М.Т. Сахарна – Terra incognita? // *Revista Arheologica*, 2008. Вип. 4., № 2. С. 105 – 118.
33. Кобаль И. Бронзовые клады Закарпатья // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей. Київ, 1989. С. 93-98.
34. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). К.: Наукова думка, 1985. 149 с.
35. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів: Наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1998. 224 с.
36. Левицкий О.Г. Культура Днестровско-Сиретского междуречья на рубеже II – I тыс. до н.э. (памятники каннелированного гальштата). Автореф. дисс...канд. ист. наук. Л., 1990. 25 с.
37. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // *МИА СРСР*. М.: АН СРСР, 1958. № 64. С. 5 – 102.
38. Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. М.: Наука, 1979. 256 с.
39. Могилев А. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века // *Revista Arheologica*, 2010. Вип. 5, № 1. С. 98 – 129.
40. Ничик А., Сорин А. К вопросу о технике нанесения штампованного декора на раннегальштаттской лощеной столовой керамике Карпато-Дунайско-Понтийского региона // *Український керамологічний журнал*, 2003. № 7. С. 97 – 104.
41. Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // *СА*. М.: Наука, 1973. № 4. С. 169 – 188.

42. Покровська Є.Ф. Поселення VIII – Vст. до н.е. на Тясміні //Археологія. К.: АН УРСР, 1952. Т. VII. С. 43 – 64.
43. Покровська Є.Ф. Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмина // Археологія. К.: АН УРСР, 1951. Вип. 5. С. 192 – 195.
44. Покровська Є.Ф. Поховання VII – VI ст. до н.е. на р. Тенетинці //Археологія. К.: АН УРСР, 1975. Вип. 17. С. 62 – 72.
45. Покровська Є.Ф., Петровська Є.О. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка // Археологія, 1961. Вип. 13. С.129 – 144.
46. Полтавець В.І. З історії дослідження пам'яток передскіфського і скіфського часів у басейні Тясмину // Археологія, 2008. № 4. С. 33 – 43.
47. Романчук А. А. Фруктовниці и хронология раннебасарабьского времени на Среднем Днестре // Древнее Причерноморье. Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2008. С. 320 – 324.
48. Романчук А.А. Горизонт Солончень-Хлиная, единецкая культура и другие проблемы генезиса Сахарна-Солончень: еще один шаг к продуктивной дискуссии // Stratum plus. Кишинев, 2011. № 2. С. 187 – 206.
49. Романчук А.А. Кривые зеркала «мальтузианских ловушек»: происхождение, периодизация и демографическая динамика КРИШК Карпато-Поднестровья (12 – 8 вв. до н.э.). Кишинев: Lambert, 2011. 137 с.
50. Романчук А.А. Культурно-хронологическое и генетическое соотношение ранних групп КРШК // Сохранение культурного наследия в странах Европы : материалы конференции. Кишинев. 2009. С. 53 – 56.
51. Романчук А.А., Якимовская А.Д. Корреляционный анализ погребальных комплексов культуры Сахарна-Солончень // История и математика. Волгоград : Учитель, 2014. С. 128 – 145.
52. Романчук А.А., Якимовская А.Д. Относительная хронология культуры Сахарна-Солончень (по данным погребальных комплексов) // Материалы IV международной конференции «Кадырбаевские чтения», 2014. С. 165 – 169.

53. Рыбалова В.Д. К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине // АСГЭ. Л.: Изд. ГЭ, 1961. С. 9 – 25.
54. Рябкова Т.В. Курган 524 у с. Жаботин в системе памятников периода скифской архаики // Археологический ежегодник, 2014. Вип. 4. С. 372 – 432.
55. Свешніков І.К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ. Київ, 1964. Вип. 5. С. 40 – 65.
56. Скорый С., Костенко Ю., Боряк В. Клады чернолесской культуры на севере Приднепровской Террасовой Лесостепи // Revista Arheologica, 2016. Вип. 12, № 1 – 2. С. 106 – 127.
57. Смирнов Г.Д. Скифское городище и селище «Большая Сахарна» // КСИИМК., 1949. Вип. 26. С.93 – 96.
58. Смирнова Г.И. Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII – середина VII вв. до н. е.) / Г.И. Смирнова // МИА. М., 1969. № 15. С. 7 – 35.
59. Смирнова Г.И. Гавско-Голіградський круг памятников Восточно-Карпатского бассейна // АСГЭ, 1976. С.18 – 34.
60. Смирнова Г.И. Гальштаттский компонент в раннескифской культуре лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) // РА. С – П., 2001. № 4. С. 33 – 44.
61. Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ. 1983. № 23. С. 60 – 72.
62. Смирнова Г.И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервенцы на Днестре) // СА, 1977. № 4. С. 94 – 106.
63. Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР // СА, 1985. № 4. С. 33 – 53.

64. Смирнова Г.И. Памятники типа Кишинев-Корлатэнь в Днестро-Сиретском междуречье и группа Белегиш II в Югославском Подунавье // Археологический сборник. Л.: Искусство, 1990. С. 20 – 33.
65. Смирнова Г.И. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области // КСИИМК, 1957. С. 99 – 107.
66. Смирнова Г.И. Поселение у с. Днестровка – памятник чернолесской культуры на Днестре // АС. Л.: Искусство, 1985. № 26. С. 5 – 29.
67. Смирнова Г.И. Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, Вып. 6, 1997. С. 77 – 117.
68. Смирнова Г.И., Кашуба М.Т. О двух локальных группах культуры позднего Чернолесья на Среднем Днестре // АС. Л.: Искусство, 1988. С. 18 – 28.
69. Старенький І.О., Шпаковський С.М., Левінзон Є.Ю. Баговицький археологічний мікрорегіон. К.: Стародавній Світ, 2018. 100 с.
70. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К.: АН УССР, 1961. 246 с.
71. Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області // Археологія. К.: АН УРСР, 1952. Том VII. С. 110 – 129.
72. Фидельский С. Жилища чернолесской культуры Днестро-Днепровского лесостепного междуречья (типология и сравнительный анализ) // Археологія і давня історія України: збірник наукових праць. К.: ІА НАНУ, 2011. Вип. 5. С. 88 – 96.
73. Фидельский С. Чернолесская культура в X – первой половине VIII вв. до н.э.: дис. ... канд. ист. наук. Кишинев, 2015. с. 280.
74. Шовкопляс І.Г. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологічні пам'ятки УРСР. К.: Видавництво АН УРСР, 1952. Т. 4. С. 5 – 11.

75. Шовкопляс І.Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. К.: АН УРСР, 1954. Том IX. С. 98 – 105.
76. Morintz S. Quelques problemes concernat la periode ancienne du Hallstatt au Bas-Danube a la lumiere de fouilles de Babadag // Dacia., 1964. №8. С. 101 –118.
77. Vulpe A. Zur Mittleren Halstattzeit in Rumänien (Die Basarabi-Kultur) // Dacia. Bucuresti, 1965. S. 105-132.
78. Petrescu-Dimbrovita M. Cimitirul hallstatti an de la Stoicani // MA. Bucuresti, 1953. № 1. S. 175-189.
79. Laszlo A. Les groupes regionaux anciens du Hallstatt a l'est de Carpates. La Moldavie aux XII-VII siecles av. n.e. // La civilization de Hallstatt. Liege, 1989. Nr. 36. S. 111-129.